

Жапаров Ш., Сыдыкова Т.К.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭҢ БАЙЫРКЫ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК
КӨРҮНҮШТӨР**

Жапаров Ш., Сыдыкова Т.К.

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ В
ДРЕВНОСТИ**

Sh. Zhaparov, T.K. Sydykova

IN THE KYRGYZ LANGUAGE LEXICAL AND SEMANTIC MANIFESTATIONS

УДК: 811.161.2.

Бул макалада кыргыз тилиндеги эң байыркы лексика-семантикалык көрүнүштөр каралат.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, лексика, лексика-семантика, полиндром, метатеза, редупликация.

В данной статье рассматриваются самые древние лексико-семантические явления.

Ключевые слова: кыргызский язык, лексика, лексика-семантика, полиндром, метатеза, редупликация.

This article is considered the most ancient lexical-semantic phenomena.

Keywords: kyrgyz language, vocabulary, lexicon-semantics, palindrome, metathesis, reduplication.

Кыргыз элинин лексикасында же улуттук сөз байлыгында тээ байыркы замандан бери – аз дегенде шумер доорунан тартып [Азыркы кыргыз адабий тили: 2009, 7-19-б.] (биздин заманга чейин VI кылымдан – биздин доордун I кылымына чейин), Кош-Өзөн (Кош-Өзөн дегенди азыркы окумуштуулар Сыр-Дарыяны, Аму-Дарыяны же Тигр, Эфрат сууларын түшүнүшөт) дарыяларынын боюнда жашап келе жаткан мезгилге туура келет. Бул доордо жазма маданият да, руханий аракеттер да мыкты өнүккөн. Ошону менен бирге сөз маданияты да өзгөчө өөрчүгөн, алга жылган. Ушул заманда эле сөз болуп жаткан көрүнүштөр колдонулуп келген жана алардын:

1. полиндром;
2. метатеза;
3. редупликация [Жапаров, Сыдыкова: 2012, 73-75-б.] деген түрлөрү болгон.

Кыргыз лексикасындагы мындай көрүнүштөр (полиндромдук, редупликациялык, метатезалык) лингвистикалык түзүлүшү (турпаты), мааниси боюнча улуттук сөз байлыгынын турпатын түзүп, тилдик лексикалык тарыхы жагынан бөтөнчөлүктү жаратып, ойлоо багытында да кызыгууну арттырат. Бул жерде Сергей Ефимович Маловдун “Древние и новые тюркские языки” (Изв. АН СССР, т. XI, ОЛЯ, вып.2, 1952) деген эмгегиндеги түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине карата “Эң эски жана эң жаңы тил” деп айтканын түшүрөбүз. Ушунун негизи катары бул жерде үч тыбыштан турган тууганчылык терминдерин - аба, ага, ата, апа, эне, эже жана үч

тыбыштан куралган как, көк, чач, шаш этиш сөздөрүн мисал-далил катары кетиребиз.

1. Полиндромдук көрүнүштө сөздү башынан, аягынан окуса да бирдей эле тыбыштык турпатты билдирет да, сөздүн маанисине өзгөрүү, өзгөртүү болбойт. Мында лингвистикалык турпаты боюнча жана структурасы менен системасына ылайык жоон үндүүлөрдөн – беш тыбыштан тургандар: кабак, казак, калак, качак, кудук, курук, кызык, кыйык, кылык, кырык, кысык, кычык, созок, сөзөк, табат, тыбыт ж. б.; ичке үндүүлөрдөн – беш тыбыштан тургандар: кебек, кезек, керек, кийик, кичик, көбөк, күйүк, күкүк, күлүк, күчүк, төрөт, ж.б. Өз кезегинде мындай көрүнүш жоон үндүүлөрдөн – эки тыбыштан: туут, уулуу ж. б. куралгандар жана үч тыбыштан – ачык муундан: аба, аза, ала, апа, ата, ача, ини, ири, ичи, өлө, өтө, учу, үкү, эже, эле, эне ж. б.; үч тыбыштан – жабык муундан: как, көк, кык ж. б. тургандар болуп бөлүнөт.

Бүгүнкү күндө кыргыз тил илиминде фонетика-морфологиялык полиндромдук кубулуштар тексттин ичинде же контекстте жолугат. Мисалдар:

Окко: “Көп-көп аталар менен агалар окко учту” (Ч.Айтматов, Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 2008, 3-том, 197-б., Бишкек: Бийиктик); “Анатыйдын атасы Саттаркул фронтто окко учуптур” (Ушул эле эмгек, 250-б.).

Өссө: “Тамеки ал жерде токойдогу чөптөй эле жайнап өссө керек” (Ушул эмгек, 3-том, 334-б.).

Полиндрондук кубулуштар кыргыз анамастикасынан (антропонимдерден) да учуратабыз: Танат (Ш.Жапаров: “Адам аттары – эл байлыгы”, 5-толукталып басылышы, Бишкек: Текник, 2011, 244-б.)

Кабыл алынган сөздөрдүн, терминдердин арасынан да полиндромдук көрүнүштөр кезигет: **заказ** (бурютма), интернационалдык сөз **SOS** (шашылыш билдирүү), **нан** (тооч, азык – араб сөзү) ж. б.

2. Метатеза көрүнүшү кыргыз тилинде бир сөз ичинде синхрондуу абалда, тыбыштардын орун алмашылып калышы же которулуп колдонулушу. Мисалы:

Бөксө // бөскө - адыр боюндагы кыйгач жол: Бөксө жолдун боюнда малдар оттоп жүрөт (“Кыргыз Туусу”); Бөксөдөн атчандар келе жетгышат (“Дефакто”);

асман (көк, бийиктик);

Манас (энчилүү ат, антропоним) ж.б.

3. Редупликациялык көрүнүштөр болсо өзүнүн тыбыштык турпаты, көрүнүшү боюнча бөлүнөт:

1. Бир ачык муундун кайталанышынан сөздүн пайда болушу:

Баба (←ба+ба) – тууганчылык термини (атадан улуу тууган киши);

Бүбү (←бү+бү) – билимдүү, көзү ачык аял зат;

Кака (←ка+ка) – бала сөзү, лексикасы (кир, булганыч, жаман, таза эмес дегенди билдирет);

Төтө (←тө+тө) – комуз күүсү.

2. Бир жабык муундун кайталанышынан пайда болгон сөздөр:

Айай (←ай+ай) – бала сөзү (кооз, татына маанисинде);

Акак (←ак+ак) – кооздук, асыл зат;

3. Бир туюк муундун эки ирет кайталанышынан улам пайда болгон (жаралган) сөздөр:

Байбай (←бай+бай) – чочуганда айтылуу, сырдык сөз;

Балбал (←бал+бал) – жагымдуу көрүнүш;

Борбор (←бор+бор) – орто, ортосу, орто жери;

Булбул (←бул+бул) – үнү мукамдуу угулган, кичинекей куш, чымчык;

Жолжол (←жол+жол) – сулуу, жарашыктуу жагдай, көзүнө карай жылдыздуу;

Келкел (←кел+кел) – пайда болуу, жаралуу, жоктон жаралуу;

Кеткет (←кет+кет) – жоголуу, көзгө көрүнбөө;

Коркор (←кор+кор) – угулар-угулбас бир аз көтөрүңкү, жай добуш;

Маймай (←май+май) – жагымдуу, жарашыктуу көрүнүш, абал;

Моймой (←мой+мой) – созулган, чоюлган, керилген айым;

Мөлмөл (←мөл+мөл) – сүйкүмдүү, сулуу шарт;

Саксак (←сак+сак) – 1. Үлпүлдөгөн жумшак көрүнүш; 2. Арттан калбай, тынбай ээрчип жүрүү: “Ал экөөнүн алды-артынан саксактаган чамгарак мүйүз чоң күрөң бугу бар экен” (Ч.Айтматов: 2008, 3-том, 138-б.);

Тартар (←тар+тар) – куштун түрү, орусча: коростель, дергач.

Мындай аталыш Ч.Айтматовтун “Ак кеме” чыгармасынан жана 2013-жылы жарык көргөн Д.Жапаровдун “Жоголгон ырлар” деген ырлар жыйнагынан да кезиктирүүгө болот. Алсак: “Тартардай тартайып, ээгиндеги эки-үч кылы сербеңдеп, кол башындай бөжөйгөн чал суу болуп, балтырына чапташкан дамбалынын багелегин түрүп алууга чолосу келбей эртеден керээли кечке суудан чыкпай жүргөн түрүн көргөн адам күлгүдөй” (Ч.Айтматов: 2008, 3-том, 42-б.). Ал эми Д.Жапаровдун ырында:

“Үргүлөйт дайра акырын,

Караңгы токой шуулдабайт.

Сагызган, булбул, **тартар** да

Сайрабайт дагы, чуулдабайт” (Д.Жапаров: 2013, 62-б.).

Мындай көрүнүштөр азыркы мезгилде да көп колдулат. Алсак, бекбек (+ ей), далдал (+ чы) ж.б.у.с.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили, 2009, 7-19-б.
2. Айтматов Ч. Ак кеме, 2008, 3-том, 42-б.
3. Жапаров Д. Жоголгон ырлар, 2013, 62-б.
4. Жапаров Ш. Адам аттары – эл байлыгы. –Б., 2011, 244-б.
5. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы, 2012, 73-75-б.
6. Малов С.Е. “Древние и новые тюркские языки” Изв. АН СССР, т. XI, ОЛЯ, вып.2, 1952.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.